

Dr Mirosław GREWIŃSKI

WSP TWP/ PTPS

Polityka społeczna Unii Europejskiej

UWAGA

Wszelkie prawa autorskie zastrzeżone i prawnie chronione. Przedruk materiałów w części lub całości możliwy tylko i wyłącznie za zgodą autora. Cytowanie oraz wykorzystywanie fragmentów prac dozwolone tylko za podaniem źródła.

Copyright by Mirosław Grewiński (w niektórych przypadkach także poszczególne Wydawnictwa).

[Plik pobrano z www.mirek.grewinski.pl](http://www.mirek.grewinski.pl)

(Skrócona wersja tego artykułu ukazała się w: Edukacja ustawiczna dorosłych 2/2002)

*Gospodarczy neoliberalizm i swoboda przepływu (1957–1971)*¹

Problematyka polityki społecznej pojawiła się już na samym początku integrowania Wspólnot, a mianowicie podczas formułowania Traktatów Rzymskich, kiedy to kraje założycielskie, na bazie powstałej wcześniej instytucji międzynarodowej - Europejskiej Wspólnoty Węgla i Stali (EWWiS)² utworzyły w 1957 roku Europejską Wspólnotę Gospodarczą (EWG)³ oraz Europejską Wspólnotę Energii Atomowej (EUROATOM)⁴. Już wówczas ujawnił się problem usytuowania polityki społecznej w procesie integracji politycznej i gospodarczej EWG, a także kwestia jej harmonizowania i koordynowania⁵. Większość państw uważała, że nie ma konieczności tworzenia ponadnarodowej polityki społecznej, gdyż integracja gospodarcza sama rozwiąże kwestie społeczne, stąd też jeśli w ogóle dyskutowano o aspekcie socjalnym to tylko w zakresie pełnienia służebnej roli w stosunku do ekonomicznego celu EWG⁶. Takie neoliberalne poglądy

¹ Za Schiek Dagmar „Europäisches Arbeitsrecht” Baden-Baden 1997, str. 52-61.

² Traktat Paryski o utworzeniu EWWiS wszedł w życie 25.07.1952 r.

³ Traktat o utworzeniu EWG wszedł w życie 01.01.1958 r. Warto zaznaczyć, że wcześniej bo w roku 1955 w Messynie odbyła się konferencja państw „6” dotycząca ich integracji gospodarczej.

⁴ EUROATOM powołano do życia w tym samym czasie co EWG tj. 25. 03..1957 r. w Rzymie.

⁵ Schnorpfeil W. „Sozialpolitische Entscheidungen der Europäischen Union” 1996, str. 105.

⁶ Matej-Tyrowicz Maria „Traktat Amsterdamski a europejski model socjalny” w: „Przegląd Prawa Europejskiego” 1(4) 1998, str. 45.

reprezentowała większość krajów z wyjątkiem Francji, która ze względu na swoje wysokie standardy socjalne kładła nacisk na włączenie polityki społecznej do zapisów traktatowych. Powstał wówczas spór, szczególnie między Niemcami a Francją, gdyż delegacja niemiecka nie chciała się zgodzić na włączanie aspektu socjalnego do prawa pierwotnego EWG twierdząc, że wraz ze stworzeniem rynku wspólnotowego dojdzie samoistnie do integracji socjalnej. A zatem nie istniała dla Niemców potrzeba ustanawiania regulacji w tym zakresie.

Istniejący spór dotyczący miejsca polityki społecznej w jednoczącej się Europie doprowadził jednak do kompromisu. Do Traktatów Założycielskich wprowadzono szereg artykułów związanych ze sferą socjalną, jednak ich treść nie zawierała konkretnych rozwiązań a jedynie postulaty. Można więc zaryzykować stwierdzenie, że wygrała wówczas koncepcja neoliberalna, ale Francuzi byli także usatysfakcjonowani, gdyż przekonali inne kraje o potrzebie włączenia polityki społecznej do zakresu integracji politycznej i gospodarczej⁷. Treści socjalne zawarto już w preambule Traktatu EWG, a także w artykułach 117 – 120, które dotyczyły ogólnie porządku socjalnego Wspólnoty, równouprawnienia kobiet i mężczyzn oraz płatnych urlopów. Ponadto w artykułach 123-125 zadeklarowano powołanie specjalnego instrumentu finansowego –**Europejskiego Funduszu Społecznego (EFS)**, który miał przede wszystkim zwiększać geograficzną i zawodową mobilność pracowników wewnątrz Wspólnoty oraz ułatwiać im dostosowywanie się do zmian w przemyśle i nowych systemach produkcji⁸. Innymi artykułami dotyczącymi polityki społecznej były artykuły 126-127 o oświacie i kształceniu zawodowym.

Wszystkie te zapisy w obszarze socjalnym sprowadzały się do kilku artykułów, które nie miały mocy prawnej. Państwa członkowskie zgodziły się, że rynek wewnętrzny będzie się regulował sam, a politykę społeczną należy harmonizować wewnętrznie, traktując ją jako problematykę poszczególnych państw.

Najważniejszym impulsem do nadania polityce społecznej państw członkowskich EWG należytego znaczenia było ratyfikowanie przez Radę Europy w dniu 18.10.1961r. **Europejskiej Karty Socjalnej (EKS)**, która określiła standardy socjalne i dalszy rozwój społeczno-polityczny państw Wspólnoty. Państwa członkowskie Rady Europy, w skład której wchodziły też wszystkie kraje EWG ustaliły nowe cele i zadania w

⁷ Ibidem, str.18.

⁸ Berie Hermann „Europäische Sozialpolitik – von Messina bis Maastricht” w: „Soziale Integration in Europa I”, w: Kleinhenz G. (Hrsg), Berlin 1993, str. 42-43.

zakresie praw socjalnych i gospodarczych⁹. Dotyczyły one różnorodnych praw socjalnych takich jak: prawo do pracy, zrzeszania się, rokowań zbiorowych (bez prawa do strajku), zabezpieczenia socjalnego, opieki społecznej, ochrony i pomocy pracownikom migrującym, prawo rodziny do ochrony socjalnej, prawnej i ekonomicznej. Poza tym potępiano wszelką dyskryminację ze względu na płeć, rasę, religię, poglądy i pochodzenie¹⁰. Europejska Karta Socjalna nie będąc stricte dokumentem Wspólnot Europejskich, ale Rady Europy, wywarła duży wpływ na państwa EWG, chociaż nie przyniosła wzrostu rozwiązań i ustawodawstwa socjalnego we Wspólnocie. Jak twierdzi Michael Demmer¹¹ w latach 1957-1974 uchwalono tylko 6 aktów prawnych dotyczących sfery socjalnej co stanowi przeciętnie 0,4 aktu prawnego rocznie. Nie był to zatem szczyt możliwości Wspólnoty, a wręcz przeciwnie, ograniczenie się do skrajnego minimum.

Najważniejszym aktem prawnym lat 60 było Rozporządzenie 1612/68 z 09.11.1968r. dotyczące swobodnego podejmowania pracy w obrębie Wspólnoty przez obywateli państw członkowskich¹². Drugim ważnym aktem prawnym było Rozporządzenie 1408/71 z 14.06.1971r. dotyczące zabezpieczenia społecznego pracowników migrujących i ich rodzin w obrębie Wspólnoty. Wraz z tymi rozporządzeniami urzeczywistniono ostatecznie swobodny przepływ pracowników¹³.

Podsumowując można stwierdzić, że lata 1957-1971 były dosyć ubogie dla europejskiej polityki społecznej i sprowadzały się prawie wyłącznie do urzeczywistnienia swobodnego przepływu siły roboczej oraz adaptacji pracowników w nowych warunkach życiowych. Zasada wolnej konkurencji zdeterminowała wszelkie myślenie o integracji Wspólnoty, która nie miała jeszcze zmartwień z mającym dopiero nadejść masowym bezrobociem i światowym kryzysem gospodarczym. Sfera socjalna miała dopiero nabrać na znaczeniu w roku 1972.

Złote lata harmonizacji (1972–1980)¹⁴

⁹ Szerzej zobacz: Głębicka Katarzyna „Polityka społeczna Wspólnot Europejskich”, Warszawa (WSP TWP) 1998, str. 40-41.

¹⁰ Ibidem, a także: Europejska Karta Socjalna, Rada Europy 18.10.1961r. w: „Podstawowe dokumenty Rady Europy z dziedziny polityki społecznej”, Warszawa 1997.

¹¹ Zobacz: Demmer Michael „Europäische Sozialpolitik im Spannungsfeld zwischen institutionellem Wettbewerb und institutioneller Integration” Köln 1994, str. 20-21.

¹² Zobacz: Lichtenberg Hagen „Die Freizügigkeit der Arbeitnehmer in der Europäischen Gemeinschaft - rechtliche und soziale Probleme” w: „Sozialpolitik in der EG” Baden-Baden 1986, str. 117-123.

¹³ Kliemann Annette „Die europäische Sozialintegration nach Maastricht” Baden-Baden 1997.

¹⁴ Terminu takiego użyli: Blanspain, Schmidt, Schweibert w: Europäisches Arbeitsrecht, 1996 str.14.

Bardzo ważną kwestią dla zrozumienia nagłej zmiany Wspólnoty w podejściu do polityki socjalnej miała wówczas sytuacja polityczna w poszczególnych krajach. Otóż w 1969 roku w Niemczech, w 1971 w Danii, w 1972 w Holandii, i w 1973 w Irlandii¹⁵ rządy przejęły ugrupowania socjaldemokratyczne. Dodatkowo w Belgii i we Włoszech dopuszczono do koalicji rządzących partie socjaldemokratyczną i socjalistyczną, zaś obóz rządzący we Francji sam podejmował od dawna inicjatywy socjalne na płaszczyźnie Wspólnoty. Także wejście do Wspólnoty Europejskiej Wielkiej Brytanii, gdzie rządzący wprowadzili konserwatyści, ale pod rządami Edwarda Heath'a nie odrzucali oni z góry socjalnych projektów - spowodowało, że na początku lat 70 panował relatywnie szeroki consensus krajów członkowskich co do tego, że rozwój gospodarczo-liberalny Wspólnoty musi być wzmocniony przez aspekt socjalny i że należy przygotować odpowiednie środki na jego wdrażanie¹⁶.

Drugą przyczyną było to, że Wspólnota urzeczywistniając w roku 1969 swobodne przemieszczanie się pracowników, zakładała do roku 1980 stworzenie unii gospodarczej i monetarnej. Stąd też potrzebna była nowa polityka finansowa, podatkowa, pieniężno-kredytowa i regionalna. Widziano także potrzebę wzmocnienia i przeniesienia kompetencji socjalnych na obszar Wspólnoty. Wprowadzili już na spotkaniu w Hadze w 1969 roku szefowie rządów i głowy państw podjęli decyzje o umacnianiu współpracy socjalno-politycznej¹⁷, to jednak dopiero w Paryżu w 1972 roku polityka społeczna nabrała pełnego znaczenia¹⁸.

Konsekwencją zrównania polityki socjalnej z gospodarczą podczas Szczytu Paryskiego było przygotowanie w 1973 roku przez Komisję **Programu Socjalnego**, który ostatecznie został uchwalony przez Radę w 1974 roku¹⁹. Głównymi celami programu było:

- polepszenie jakościowej i ilościowej sytuacji zatrudnienia,
- polepszenie warunków życia i pracy pracowników,

¹⁵ Dania i Irlandia weszły do Wspólnoty wraz z Wielką Brytanią w 1973 roku w ramach „rozszerzenia północnego”.

¹⁶ Balze W. „Die sozialpolitischen Kompetenzen der Europäischen Union” op. cit., str.52. Warto tu zaznaczyć, że w tym czasie kanclerz Niemiec W. Brandt po raz pierwszy użył terminu „przestrzeń socjalna”.

¹⁷ Głębicka K. „Polityka społeczna Wspólnot Europejskich” op. cit., str.42.

¹⁸ Jansen Bernhard „Die Grundlagen der Sozialpolitik im Vertragsrecht der EG” w: Lichtenberg Hagen (Hrsg) „Sozialpolitik in der EG” Baden-Baden 1986, str. 11.

¹⁹ Berie H. „Europäische Sozialpolitik” w: Kleinhenz G. (Hrsg) „Soziale Integration in Europa I” Berlin 1993, str. 48.

- wzmocnienie roli pracowników i partnerów socjalnych w rozwiązywaniu problemów zawodowych i socjalnych, a także w podejmowaniu decyzji Wspólnoty w zakresach ekonomicznych i społecznych²⁰.

Mimo szlachetnych intencji, Program Socjalny nie był jednak skutecznym środkiem jeśli chodzi o wprowadzenie efektywnej polityki społecznej. Jak twierdzi W. Schnorpfel²¹ ze względu na taki a nie inny rozwój gospodarczy lat 70²², państwa orientowały swe strategie socjalne bliżej płaszczyzny narodowej. Zwycięsko z Programu Socjalnego wyszły jednak liczne dyrektywy, które dotyczyły europejskiej polityki społecznej i to należy uznać za sukces tej inicjatywy. Przede wszystkim uregulowano częściowo zakres równouprawnienia kobiet i mężczyzn, a także wydano dyrektywy dotyczące prawa pracy²³.

Na tym etapie rozwoju europejskiej polityki społecznej skonkretyzowano ponadnarodowe prawo wspólnotowe, które zaczęło intensywnie oddziaływać na krajowe systemy prawa zatrudnieniowego. Było to niezwykle ważne choćby z tego względu, że Wspólnota poprzez liczne dyrektywy z zakresu prawa pracy doprowadziła do regulacji również w zakresie zwolnień grupowych w przedsiębiorstwach międzynarodowych, które często potrafiły przesunąć zwolnienia pracowników do krajów o najmniejszych kosztach z tym związanych.²⁴

Program Socjalny z 1974 roku był niewątpliwie w latach siedemdziesiątych najważniejszym krokiem naprzód dla kształtowania europejskiej polityki społecznej. Warto jednak zaznaczyć, że bardzo ważnym problemem polityki socjalnej Wspólnoty stawała się wówczas kwestia zatrudnienia i zwalczania bezrobocia, które wzrastało na skutek dekonunktury gospodarczej, zmian strukturalnych, a także redukcji zatrudnienia w rolnictwie. Wzrastała rola Europejskiego Funduszu Społecznego, który wspierał

²⁰ Demmer M. „Europäische Sozialpolitik im Spannungsfeld zwischen ...” op. cit., str. 11; porównaj z Głąbicka K. „Polityka społeczna Wspólnot Europejskich: op. cit., str. 43.

²¹ Schnorpfel W. „Sozialpolitische Entscheidungen der Europäischen Union” op. cit., str. 111.

²² Należy pamiętać, że początek lat 70 to światowy kryzys paliwowy, który negatywnie odbił się na całej gospodarce EWG.

²³ dyrektywa 75/129/EWG dotycząca zwolnień grupowych w przedsiębiorstwach międzynarodowych, dyrektywa 77/187/EWG dotycząca ujednoczenia przepisów bezpieczeństwa w zakresie rozszczeń pracowników w sytuacji zmiany właściciela przedsiębiorstwa lub zakładu pracy, dyrektywa 80/987/EWG o zrównaniu przepisów prawa państw członkowskich o ochronie pracowników w sytuacji niewypłacalności pracodawcy

²⁴ Większość badaczy podaje tu przykład koncernu międzynarodowego AKZO, który w 1973 roku przechodził fazę restrukturyzacji i z tego powodu miało zostać zwolnionych 5 000 pracowników. Koncern niemiecko-holenderski AKZO porównywał wcześniej koszty związane z wypowiedzeniami pracy w poszczególnych państwach. Ostatecznie nastąpiły zwolnienia w tych krajach gdzie były najniższe koszty związane z wypowiedzeniami pracy. Więcej o tym zobacz między innymi: Berie H. „Europäische Sozialpolitik” 1993, op. cit., str. 48; Balze W. „Die sozialpolitischen Kompetenzen der EU” op.cit. str.55; Schnorpfel W. „Sozialpolitische Entscheidungen der EU” op. cit., str.112.

liczne programy i projekty socjalne na rzecz bezrobotnej młodzieży, czy niepełnosprawnych. Wzrosła także rola związków zawodowych pracowników i pracodawców na obszarze Wspólnoty. W 1973 roku powstał Europejski Związek Pracowników - EGB²⁵, który wspólnie z istniejącym od 1958 roku Związkiem Pracodawców - UNICE (Unia Przemysłowa Wspólnoty) podjął szeroki dialog w myśl idei partnerstwa socjalnego. W latach 1975-1978 związki te spotkały się kilkakrotnie na konferencjach dotyczących przewyższania gospodarczych i socjalnych problemów Wspólnoty, a także w celu rozszerzenia socjalnego dialogu o regularne spotkania z Komisją ds. Zatrudnienia²⁶.

Warto w tym miejscu podkreślić, że w latach siedemdziesiątych wszystkie decyzje dotyczące przepisów i norm w zakresie polityki społecznej stanowione były zawsze w Radzie Unii Europejskiej jednomyślnie²⁷.

Stagnacja w rozwoju europejskiej polityki społecznej (1981–1986)

Początek lat 80 uznawany jest przez większość badaczy jako okres stagnacji²⁸ lub abstynencji²⁹ w zakresie rozwoju europejskiej polityki społecznej. Spowodowane to było między innymi tym, że począwszy od zmiany władzy w Niemczech w październiku 1982 roku, do władzy w poszczególnych państwach zaczęły powracać ugrupowania liberalne. Innym wymienianym powodem osłabienia działań w zakresie socjalnym było to, że Wspólnota znalazła się pod koniec lat 70 w istotnym letargu, a słaba Komisja pod prezydenturą Gastona Thorna³⁰ nie była w stanie nadać procesowi rozwoju Wspólnoty (nie tylko w aspekcie socjalnym) trwałych impulsów³¹. Katarzyna Głąbicka³² jest zdania, że „...brakowało wówczas politycznej chęci i potrzeby działania w kierunku tworzenia europejskiej przestrzeni socjalnej, nie dostrzegano socjalnej spójności w procesie integracyjnym i dialogu społecznym wśród partnerów socjalnych, a przede wszystkim skonkretyzowanej, ponadnarodowej, celowej polityki...” Mimo to Rada ustanowiła 22.06.1984 roku **Średniookresowy Program Wspólnoty** w zakresie

²⁵ Europäischer Gewerkschaftsbund (EGB) było zjednoczeniem narodowych Związków Zawodowych Pracowników z wyjątkiem Francji, Włoch i później Hiszpanii.

²⁶ Balze W. „Die sozialpolitischen Kompetenzen der EU” op. cit., str. 56-57.

²⁷ Schnorpfel W. „Sozialpolitische Entscheidungen der EU” op. cit., str.114, a także Weidenfeld W., Wessels W. „Europa od A do Z” Gliwice 1998, str. 211.

²⁸ Kliemann Annette „Die europäische Sozialintegration nach Maastricht” op. cit., str. 31 oraz Schiek Dagmar „Europäisches Arbeitsrecht” Baden-Baden, 1997, str. 56.

²⁹ Berie Hermann „Europäische Sozialpolitik” w: Kleinhenz G. (Hrsg) op. cit., str. 56.

³⁰ Gaston Thorn – przewodniczący Komisji w latach 1981-1985, reprezentował Luksemburg.

³¹ Berie H. „Europäische Sozialpolitik” w: Kleinhenz G. (Hrsg) 1993, op. cit., str. 56.

³² Głąbicka K. „Polityka społeczna Wspólnot Europejskich” op. cit., str.44.

socjalnym, ale rzeczywiście nie zawierał on nic nowego ponad to co zapisano już w Programie Socjalnym z 1974 roku³³. Nowe regulacje prawne objęły jedynie problemy bezpieczeństwa i ochrony zdrowia w miejscu pracy. Rada 27.02.1984r. skonkretyzowała program na rzecz bezpieczeństwa i ochrony zdrowia z 29.06.1978 r. wydając wcześniej w tym zakresie kilka dyrektyw³⁴. Jedną z pierwszych regulacji była dyrektywa 80/1107 z 27.11.1980r. dotycząca pracy z materiałami niebezpiecznymi dla zdrowia³⁵. Dyrektywa ta miała charakter ramowy, stąd też zawierała później pojedyncze dyrektywy dla określonych niebezpiecznych materiałów. I tak Rada między 1982 a 1986 rokiem ustanowiła jeszcze 3 pojedyncze dyrektywy: 82/605–o niebezpieczeństwie ołowiu metalicznego i jego związku jonowym w miejscu pracy³⁶, 83/477–o zagrożeniach pracy z azbestem³⁷, 86/188–o niebezpieczeństwie pracy w hałasie³⁸. Oprócz tego pakietu dotyczącego zagrożeń niebezpiecznymi materiałami w miejscu pracy Rada Europejska 24.06.1982 roku wydała także dyrektywy dotyczące ochrony pracowników przed niebezpieczeństwem groźnych wypadków w określonych gałęziach przemysłu.

Równocześnie próbowano rozwijać dialog społeczny, jaki przewidziany był w Średniookresowym Programie Socjalnym. Po raz pierwszy od 1978 roku doprowadzono 12.11.1985 roku w Val Duchesse do spotkania przedstawicieli Federacyjnego Związku Zawodowego Pracowników (EGB) z reprezentacją Związku Zawodowego Pracodawców (UNICE), a także Europejskiej Centrali Gospodarki Publicznej (CEEP) wraz z przedstawicielami Komisji. Spotkanie to miało na celu osiągnięcie strategii współpracy na drodze do wzrostu zatrudnienia i redukcji bezrobocia³⁹.

Nie bez znaczenia dla kształtowania się europejskiej polityki społecznej w latach 80 była także aktywna działalność **Europejskiego Trybunału Sprawiedliwości**, którego orzecznictwo o prawnych konkluzjach przepisów w zakresie socjalnym powodowała zwrócenie większej uwagi na przestrzeganie norm w tym zakresie. Sprawy rozstrzygane

³³ Balze W. „Die sozialpolitische Kompetenzen ...” op. cit., str. 58.

³⁴ Ibidem.

³⁵ Richtlinie 80/1107 des Rates über den Schutz der Arbeitnehmer vor der Gefährdung durch chemische, physikalische oder biologische Stoffe (Abl. EG 1980, Nr L 327/8).

³⁶ Richtlinie 82/605 des Rates vom 28.07.1982 über den Schutz der Arbeitnehmer gegen Gefährdung durch metallisches Blei und seine Ionenverbindungen am Arbeitsplatz (Abl. EG 1982 Nr. L 247/12).

³⁷ Richtlinie 83/477 des Rates vom 19.09.1983 über den Schutz der Arbeitnehmer gegen Gefährdung durch Asbest am Arbeitsplatz (Abl. EG 1983 Nr. L 263/25).

³⁸ Richtlinie 86/188 des Rates vom 12.05.1986.

³⁹ Balze W. „Die sozialpolitischen Kompetenzen der EU” op. cit., str. 86.

przez Trybunał dotyczyły przede wszystkim problemów pracowników migrujących a także równości wynagradzania kobiet i mężczyzn za tą samą pracę⁴⁰.

Z pewnością można powiedzieć, że polityka społeczna w pierwszej połowie lat 80 była pozbawiona impulsów działania i wizji rozwoju, ale nie było to celowe działanie Wspólnoty w tym aspekcie, ale wynikało z ogólnego kryzysu procesu integracyjnego.

Od Jednolitego Aktu Europejskiego do Traktatu z Maastricht. Rozwój Europy socjalnej czy Europy o dwóch prędkościach? (1987–1992)

Druga połowa lat 80 to zmiana w podejściu Wspólnoty do integracji socjalnej i czas lansowania idei „**przestrzeni socjalnej**” (*l'espace sociale*) oraz krystalizowania się swoistej doktryny społecznej zwanej *deloryzmem*⁴¹. W czerwcu 1985 roku Komisja przedłożyła w Mediolanie *Białą Księgę*, w której zawarła 286 koniecznych przedsięwzięć, aby urzeczywistnić wspólnotowy rynek wewnętrzny. Proponowano zarówno konkretny kształt rozporządzeń i dyrektyw, a także terminy planów i prognoz programowych do przedłożenia przed wyznaczonym terminem 31.12.1992 roku.

Biała Księga ograniczyła się w całości do celów ekonomiczno-gospodarczych, a zatem popełniono ten sam błąd, co przy Traktatach Rzymskich w 1957 roku, kiedy to integracja gospodarcza miała sama regulować kwestie związane ze sferą socjalną. Tym razem jednak nie można było zignorować aspektu socjalnego z kilku powodów. Po pierwsze – gdyby tak się stało natychmiast zaprotestowałyby europejskie związki zawodowe, po drugie – po przyjęciu Grecji w 1981 r. lada moment Europa miała powiększyć swe regionalne i społeczne różnice o Portugalię i Hiszpanię. Po trzecie – chodziło o osobisty wątek zaangażowania się przewodniczącego Komisji Europejskiej J. Delorsa w rozszerzanie „socjalnego wymiaru” Wspólnoty.

Uwarunkowania te były bezpośrednią przyczyną powstania **Białej Księgi** - „**Wymiar Socjalny Wspólnego Rynku**”, w której to podkreślano, że to nie przedsiębiorstwa, lecz pracownicy tych przedsiębiorstw mają utworzyć wspólny rynek, a zatem to oni wypracowują postęp gospodarczy i to oni muszą mieć sprawiedliwy udział w dobrodziejstwach tego rynku. Stąd też powinna powstać zależność między gospodarką a kwestiami socjalnymi. Konieczna stała się zatem koordynacja działań

⁴⁰ Więcej zobacz: Streil Jochen „Der Beitrag des Gerichtshofs der Europäischen Gemeinschaften zur Entwicklung des Sozialrechts in der Gemeinschaft” w: „Sozialpolitik in der EG” Lichtenberg H. (Hrsg) Baden-Baden 1986, str. 95-116.

⁴¹ Za: Anioł Włodzimierz „Przyszłość europejskiej polityki społecznej” w: „Społeczne skutki integracji Polski z UE”, Głębicka K. (red) Warszawa 1999, str.17 a także: Anioł Wł. „Europejski fin de siecle” Warszawa 1996, str. 90.

Funduszy Strukturalnych, zwalczanie bezrobocia, polepszanie warunków pracy i podnoszenie stopy życiowej pracowników⁴². Urzeczywistnienie idei socjalnych Wspólnoty miał przynieść Jednolity Akt Europejski.

Jednolity Akt Europejski (JAE) był pierwszą i najważniejszą korektą Traktatów Rzymskich od czasu ich zawarcia w roku 1957. Głównym celem JAE była pełna realizacja rynku wewnętrznego do roku 1992. Jak twierdzi wybitny niemiecki specjalista ds. europejskiej polityki socjalnej Gerhard Kleinhenz⁴³, JAE wprowadził do działalności Wspólnoty konkretne rozwiązania w sferze socjalnej. Podpisany 17.02.1986 roku przez 12 państw Wspólnoty Akt, który ze względu na „opóźnienie Irlandii”⁴⁴ wprowadzony został w życie 01.07.1987 roku, był ukoronowaniem całościowego pakietu reform polityczno-instytucjonalnych zgłaszanych od roku 1970.

Obok licznych zmian instytucjonalnych i politycznych (jak np. wzmocnienie pozycji Parlamentu Europejskiego, odejście w wielu punktach od zasady jednomyślności na rzecz większości kwalifikowanej itp.) JAE określił nowe kompetencje Wspólnoty w zakresach, które dotychczas były albo pomijane albo w sposób śladowy odnotowywane na marginesie działalności w polityce społecznej, ochronie środowiska, prowadzeniu badań naukowych czy technologii⁴⁵.

W zakresie ochrony pracy wprowadzono zmianę w postaci nowego artykułu 118a⁴⁶, dotyczącego ochrony, bezpieczeństwa i zdrowia pracowników, a także pozytywnych zmian w środowisku pracy. Ponadto wprowadzono artykuł 188b służący rozwojowi socjalnego dialogu między partnerami socjalnymi na płaszczyźnie europejskiej. Niewątpliwym sukcesem było też dodanie do treści Traktatu całego tytułu „Spójność– Społeczno-Gospodarcza” w postaci artykułów 130-130e. Artykuły te były jednocześnie pakietem reform Europejskiego Funduszu Społecznego i innych Funduszy Strukturalnych. Następstwem JAE było ustanowienie dziesiątek rozporządzeń i dyrektyw dotyczących sfery socjalnej i był to dowód, że europejska polityka społeczna zyskała wreszcie na znaczeniu.

⁴² Ibidem, str. 20-21.

⁴³ Kleinhenz G. „Notwendigkeit. Möglichkeiten und Grenzen einer Europäischen Sozialunion” op. cit., str.144.

⁴⁴ Irlandia zobowiązana została w ostatniej chwili do przeprowadzenia referendum, które odbyło się dopiero 24.06.1987r. Wcześniej referendum odbyło się w Danii.

⁴⁵ Weidenfeld, Wessels, „Europa od A do Z” op. cit., str. 39-41, 107-110.

⁴⁶ Wpisanie tego artykułu, podobnie jak sam termin – środowisko pracy, był inicjatywą Duńczyków.

W 1989 roku uchwalono na płaszczyźnie europejskiej **Wspólnotową Kartę Podstawowych Praw Socjalnych Pracowników**⁴⁷, która zawierała następujące podstawowe prawa socjalne pracobiorców⁴⁸:

- swobodę poruszania się i wyboru miejsca zamieszkania,
- prawo do zatrudnienia i sprawiedliwego wynagradzania za pracę,
- prawo do poprawy warunków życia i pracy,
- prawo do ochrony socjalnej,
- prawo do swobodnego zrzeszania się i negocjowania umów zbiorowych,
- prawo do kształcenia zawodowego,
- prawo do równego traktowania mężczyzn i kobiet,
- prawo do informacji, a także uwzględniania opinii pracobiorców,
- prawo do ochrony zdrowia i bezpieczeństwa pracy,
- ochrona dzieci i młodzieży przed wykorzystywaniem zawodowym,
- ochrona ludzi starszych i niepełnosprawnych.

Niestety większość znawców tematu⁴⁹ jest zgodna co do tego, że Karta Wspólnotowa posiadała ogromną wadę, a mianowicie, że brakowało jej mocy wiążącej, a wymienione prawa były tylko deklaracją intencji nie podpartą jednak mocą nakazową.

Od grudnia 1989 do 1991 r. Komisja Europejska przedstawiła program działań socjalnych, zawierający 47 konkretnych przedsięwzięć do zrealizowania przed 31.12.1992 roku, w tym liczne dyrektywy dotyczące zwolnień grupowych, ochrony prawnej matek, ochrony młodzieży pracującej czy czasu pracy⁵⁰, o programie ochrony zdrowia i bezpieczeństwa w miejscu pracy, o poprawie ochrony socjalnej dla pracowników migrujących. Ponadto urzeczywistniano także kwestie równości szans kobiet i mężczyzn w miejscu pracy⁵¹. Wspomnieć tu należy, że w tle prac Komisji realizującej cele socjalne, rozwinął się w drugiej połowie lat 80 dynamiczny dialog

⁴⁷ Schnorpfeil W. „Sozialpolitische Entscheidungen der EU” op. cit., str. 116-117. Zwana także Europejską Kartą Socjalną.

⁴⁸ Zobacz: „Karta Socjalna Wspólnoty Europejskiej” w: Auleytner J. „Polityka społeczna – teoria a praktyka” Warszawa 1997, str. 364-368, a także Demmer Michael „Europäische Sozialpolitik im Spannungsfeld ...” op. cit., str. 13-14; „Die Reform der Europäischen Union” Hrsg. Rudolf (Hrsg), Baden-Baden 1997, str. 236.

⁴⁹ Porównaj z: Balze W. „Die sozialpolitischen Kompetenzen der UE” op. cit., str.193-197.; Schnorpfeil „Sozialpolitische Entscheidungen der EU” op. cit., str. 117-118; Schiek D. „Europäisches Arbeitsrecht” op. cit., str. 59; Kliemann A. „Die europäische Sozialintegration nach Maastricht” Baden-Baden 1997, str. 35-37; Fries Fabrice „Spór o Europę” PWN 1998, str. 317; Borchardt K. „Rozwój polityki socjalnej WE” op. cit., str. 21-22.

⁵⁰ Weidenfeld W., Wessels W. „Europa od A do Z” op. cit., str. 213.

⁵¹ Za: Borchardt K. „Rozwój polityki socjalnej WE” op. cit., str. 22.

między partnerami socjalnymi na poziomie wspólnotowym – Zrzeszeniem Pracodawców Wspólnoty Europejskiej (UNICE), Europejską Konfederacją Związków Zawodowych (ETUC) i Europejską Centralą Gospodarki Publicznej (CEEP). Wszystkie te organizacje włączyły się do dyskusji o przygotowaniach do wielkiej reformy Traktatów EWG, która miała dokonać się w 1991 roku w Maastricht, i która miała przyczynić się do rzeczywistego powstania europejskiego modelu socjalnego.

W grudniu 1991 roku podczas rokowań w Maastricht postanowiono, że na skutek obstrukcji Wielkiej Brytanii, do Traktatu o WE nie zostaną wprowadzone żadne zmiany z obszaru socjalnego, ale do Traktatu o Unii Europejskiej dołączony zostanie **Dodatkowy Protokół o Polityce Społecznej**, w którym pozostałe 11 państw (bez W. Brytanii), które chcą rozwijać i pomnażać zakres europejskiej polityki społecznej, zostaje upoważnionych do korzystania z organów, procedur i mechanizmów traktatowych dla celów polityki społecznej⁵².

W dołączonym do Protokołu **Porozumieniu** pomiędzy 11 państwami określone zostały cele europejskiej polityki społecznej, niestety wykraczające poza ramy Traktatu WE jedynie w kwestii praw pracobiorców. W Porozumieniu tym zostało zapisanych kilka nowych celów np.: w artykule 1, oprócz polepszenia warunków życia i pracy, wprowadzono zapis o regulacji ochrony pracy, dialogu socjalnym, rozwoju potencjalnej siły roboczej i dążeniu do zwalczania izolowania grup wyłączonych z rynku pracy. Ponadto rozważono zakres zastosowania reguły kwalifikowanej większości głosów, a także zmieniono metody współpracy – od tej pory wystarczyło 44 z 66 głosów⁵³. Zmieniono także brzmienie artykułu 2 Traktatu WE rozszerzając go o zapisy koniecznego zwiększenia zatrudnienia, zwiększenia środków ochrony socjalnej, dążenia do gospodarczo-społecznej spójności i podwyższania jakości życia. Nowe zapisy dotyczyły zresztą bardzo wielu artykułów z Tytułu 7 Traktatu WE. Rozszerzono także reguły kwalifikowanej większości o zakresy - warunków pracy i obowiązku powiadamiania, informowania i wysłuchania pracownika, integracji osób wyłączonych z rynku pracy oraz równości kobiet i mężczyzn w miejscu pracy. Było to znacznym postępem Wspólnoty, gdyż od tej pory można było łatwiej uchylać dyrektywy, dotyczące ochrony socjalnej pracy i dyrektywy o europejskich „radach zakładowych”. Zmieniono także artykuły dotyczące **Europejskiego Funduszu Społecznego**. Od tej pory oprócz wspierania zatrudnienia i dostosowywania do zmian przemysłowych, EFS

⁵² Porównaj z: Schnorpfel W. „Sozialpolitische Entscheidungen” op. cit., str. 119-123.

⁵³ Schnorpfel W. „Sozialpolitische ...” op. cit., str.120.

powinien także zapewnić środki na pomoc w finansowaniu kształcenia zawodowego, doksztalcania i różnego rodzaju szkoleń. Postanowienia dotyczące EFS miały być ustanawiane kwalifikowaną większością głosów. Artykuły 126–128 zostały sformułowane na nowo, zaś sporny artykuł 119 Traktatu UE zmieniony został nieznacznie przez artykuł 6 Protokołu Socjalnego, w którym zapisano konieczność przestrzegania równych zarobków mężczyzn i kobiet za tą samą pracę.

Wspieranie zatrudnienia i walka z bezrobociem jako priorytetowy cel polityki socjalnej Unii Europejskiej (1993 – 2001)

Ratyfikacja Traktatu z Maastricht, która mogła zakończyć się - wskutek referendum w Irlandii i we Francji, a także Danii (gdzie społeczeństwo odrzuciło początkowo postanowienia w nim zawarte) dopiero w listopadzie 1993 roku – spowodowała ożywioną dyskusję wokół zagadnień związanych z europejską polityką społeczną. Podstawą do tego stały się wydane w 1993 i 1994 roku- **Zielona i Biała Księga Europejskiej Polityki Socjalnej**⁵⁴, które diagnozowały sytuację socjalną na obszarze Wspólnoty, a także były zapowiedzią zdynamizowania działalności Wspólnoty w zakresie zwalczania bezrobocia.⁵⁵ Brak pracy dotyczył bowiem 18 milionów obywateli, a bezrobocie w UE stale rosło. Na podstawie tych dwóch dokumentów można stwierdzić, że Wspólnota Europejska zdała sobie po Maastricht sprawę z konieczności nowego podejścia do europejskiej polityki socjalnej, w tym polityki zatrudnienia.

Bardzo ważny krok naprzód zrobiono podczas **Szczytu Amsterdamskiego** w 1997 r. na który przyjęto Traktat, będący kolejną reformą prawa pierwotnego UE.⁵⁶

Wprowadzono w nim także liczne zmiany prawne w dziedzinie socjalnej, min.⁵⁷:

- uzupełniono treść preambuły Traktatu o UE z powołaniem się na podstawowe prawa socjalne zawarte w Europejskiej Karcie Społecznej (1961) i Wspólnotowej Karcie Socjalnej (1989),
- zmieniono treść artykułu B Traktatu o UE,
- zmieniono treść artykułu 2 Traktatu o WE,

⁵⁴ Grünbuch über die Europäische Sozialpolitik, Europäische Kommission, Luxemburg 1993.

⁵⁵ O Zielonej Księdze czytaj w: Auleytner J. „Polityka społeczna – teoria a praktyka” op. cit., str. 243-245, a także: Auleytner J. „Zielona i Biała Księga Europejskiej polityki społecznej” w: Polityka Społeczna 7/96 str. 23-25.

⁵⁶ „Vertrag von Amsterdam” Läufer Thomas (Hrsg) Bonn 1999, str. 8.

⁵⁷ Za Tyrowicz-Matey M. „Traktat Amsterdamski a europejski model socjalny” op. cit., str. 48.

- zmieniono artykuły 3 i 6 Traktatu o WE,
- dodano artykuł 6a w Traktacie o WE,
- dodano nowy tytuł VI A - „Zatrudnienie” (art.109 N-S),
- rozszerzono prawa socjalne w artykule 117 Traktatu o WE,
- zmieniono brzmienie artykułu 118 Traktatu o WE oraz dodano nowe artykuły 118 A, 118 B, 118 C gdzie inkorporowano porozumienie w sprawie polityki socjalnej z Maastricht,
- zmieniono artykuł 119, w którym dopuszczono po raz pierwszy do tzw. dyskryminacji pozytywnej kobiet⁵⁸.

Traktat Amsterdamski wszedł w życie 01.05.1999 roku⁵⁹ a do głównych celów socjalnych Unii Europejskiej zaliczono w nim:

- trwale rozwijanie zatrudnienia i zwalczanie bezrobocia (przede wszystkim bezrobocia młodzieży, długoterminowego bezrobocia),
- zapewnienie odpowiedniej ochrony socjalnej,
- zwalczanie izolowania grup społecznie poszkodowanych i wyłączonych z rynku pracy,
- podnoszenie rangi dialogu społecznego i partnerstwa,
- stosowanie trybu informacji i konsultacji pracowników,
- równoczesny stały rozwój gospodarczo-społeczny, solidarność międzypaństwową i poprawę konkurencji.

W Amsterdamie postanowiono nie tylko o wprowadzeniu do Traktatu osobnego działu VI A „Zatrudnienie”, co było rzeczywistym novum, ale Wspólnota zobowiązała się także do zorganizowania specjalnego szczytu Rady Europejskiej, poświęconego wyłącznie kwestiom zatrudnienia i rynku pracy. Szczyt ten odbył się jeszcze tego samego roku w dniach 20-21.11.1997r. w Luksemburgu⁶⁰.

Szczyt Luksemburski rzeczywiście stał się przełomem w podejściu Unii Europejskiej do polityki zatrudnienia. Przyniósł on refleksje na temat wzrostu

⁵⁸ Dokładne omówienie wszystkich zmian prawnych znajdziesz w: „Vertrag von Amsterdam” Bonn 1999.

⁵⁹ W Danii, Irlandii i Portugalii odbyły się wcześniej referenda w sprawie akceptacji Traktatu. W pozostałych krajach o ratyfikacji Traktatu zdecydowały parlamenty.

⁶⁰ Jak twierdzi K. Malinowski (M. Grewiński) w książce „Europejski Fundusz Społeczny i rynek pracy w UE”, op. cit., str. 146 - Szczyt Luksemburski odbył się tylko dzięki naciskom Francji, której premier Lionel Jospin zagroził, że jeśli nie dojdzie do szczytu nt. zatrudnienia to Francja zablokuje wprowadzenie systemu kar za nieprzestrzeganie zasad równowagi budżetowej po wprowadzeniu w Unii Europejskiej wspólnej waluty. Przeciwnie szczytowi Niemcy i W. Brytania zgodziły się ostatecznie na jego odbycie.

bezzatrudnieniowego Wspólnoty (jobless growth)⁶¹ i sugestie o konieczności podnoszenia konkurencyjności europejskiej w globalizującej się gospodarce.

Następstwem szczytu Amsterdamskiego i postanowień Luksemburskich było wypracowanie **Europejskiej Strategii Zatrudnienia**, która stała się podstawową płaszczyzną koordynacji narodowych polityk zatrudnienia państw członkowskich UE. Strategia ta opiera się na czterech filarach, a także corocznie ustalanych wytycznych, które dokładnie określają ramy działań dla poszczególnych państw UE.

Do czterech filarów Europejskiej Strategii Zatrudnienia zalicza się⁶²: zatrudnialność, przedsiębiorczość, adaptacyjność, równość szans. Co roku Wspólnota określa dokładne wytyczne i zalecenia dla każdego z filarów, które powinny być realizowane przez państwa członkowskie UE⁶³.

Wiele miejsca w zakresie kształtowania europejskiej polityki społecznej poświęcono podczas prezydencji Portugalii w UE. Na spotkaniu w Lizbonie w dniach 23-24 marca 2000 roku Rada Europejska wypracowała liczne postulaty, cele i zadania w dziedzinie kształtowania unijnej polityki społecznej. Przyjęto za konieczność dalsze rozwijanie społeczeństwa opartego o wiedzę, pogłębianie spójności społecznej na obszarze Wspólnoty, modernizację europejskiego modelu socjalnego poprzez inwestowanie w kapitał ludzki i walkę z wykluczeniem społecznym. Zwrócono uwagę na potrzebę upowszechniania nowych technologii elektronicznych, cyfrowych i komputerowych, tak by tworzyć „społeczeństwo informacyjne i otwarte” na potrzeby rynku pracy i nowych wyzwań. UE postuluje tu także o konieczność zwiększania inwestycji w badania naukowe i zwiększanie konkurencyjności gospodarek, poprzez działania dynamizujące rozwój przedsiębiorczości, inwestycji i innowacji⁶⁴. Podkreślono, że „... *Ludzie są głównym kapitałem Europy i powinni być centralnym punktem polityk Unii. Inwestowanie w ludzi i rozwijanie aktywnego i dynamicznego państwa opiekuńczego będzie kluczowe zarówno dla miejsca Europy w gospodarce opartej na wiedzy, ale także dla tworzenia nowej gospodarki, która nie zwielokrotni istniejących problemów społecznych, takich jak bezrobocie, wykluczenie społeczne czy bieda ...*”⁶⁵.

⁶¹ Pisze o tym m.in. Kabaj M. w: „Strategie i programy przeciwdziałania bezrobociu” Wyd. Nauk. Scholar 1997, str. 42-44.

⁶² Dokładnie zobacz w: Grewiński M., Malinowski K.: „Europejski Fundusz Społeczny i rynek pracy w UE”, op.cit., str. 152-156, a także Golinowska S.: „Polityka społeczna, a proces integracji Polski z UE”, Fundacja Edukacji Ekonomicznej.

⁶³ Zobacz np.: „Pomoc UE na rzecz zatrudnienia i zasobów ludzkich - krótki przewodnik po EFS...”, Komisja Europejska / Instytut Europejski w Łodzi, str. 8-10.

⁶⁴ Zobacz min.: „Zatrudnienie, Reformy Ekonomiczne i Spójność Społeczna- ku Europie opartej na innowacjach i wiedzy”, Dokument z Prezydencji Portugalii w UE, Bruksela 5256/00.

⁶⁵ Konkluzje Prezydencji - Szczyt Rady Europejskiej w Lizbonie 23-24 marca 2000 r., str. 8.

Rada Europejska w Lizbonie w końcowych zaleceniach zobowiązała prezydencję francuską (lipiec-grudzień 2000r.) do opracowania i przedstawienia Radzie Europejskiej w Nicei **Europejskiej Agendy Społecznej**, dokumentu wyznaczającego wspólne cele polityki społecznej państw UE na najbliższe pięć lat (2000-2005)⁶⁶.

Europejska Agenda Społeczna stanowi ważny dokument dla pogłębiania integracji socjalnej UE, ze względu na uzgodnienie długoterminowych celów w zakresie wspólnotowej polityki społecznej przez wszystkie państwa członkowskie UE.

Priorytety działań obejmują wszystkie zagadnienia polityki społecznej i mają za zadanie wzmocnić i unowocześnić europejski model socjalny, który powinien charakteryzować się nierozzerwalnym związkiem pomiędzy postępem gospodarczym i społecznym.

Główne kierunki rozwoju europejskiej polityki społecznej powinny dotyczyć⁶⁷:

- powstawania i ulepszania nowych miejsc pracy,
- przewidywania zmian w środowisku pracy i tworzenie nowej równowagi pomiędzy elastycznością i bezpieczeństwem,
- zwalczania ubóstwa oraz wszelkich form wykluczenia społecznego i dyskryminacji w celu promowania integracji społecznej,
- modernizacji świadczeń socjalnych,
- promowania równego traktowania płci,
- wzmocnienia aspektów polityki społecznej związanych z rozszerzeniem i stosunkami zewnętrznymi UE.

Pod każdym z tych głównych kierunków kryją się różnorodne działania szczegółowe, takie jak np.⁶⁸:

- realizacja filarów i wytycznych Europejskiej Strategii Zatrudnienia,
- wspieranie dialogu społecznego i obywatelskiego poprzez rozwój Europejskich Rad Zakładowych i włączanie partnerów społecznych do dyskusji o europejskim modelu bezpieczeństwa socjalnego pracowników i odpowiedzialności pracodawców,
- realizacja zadań w ramach Europejskiej Strategii Przeciwdziałania Wykluczeniu Społecznemu, która jest dwuletnim planem działania Wspólnoty na rzecz ograniczenia ubóstwa i marginalizacji niektórych grup społecznych,

⁶⁶ O problemach z wypracowaniem Europejskiej Agendy Społecznej czytaj min. w: Kukier K. „Główne założenia Europejskiej Agendy Społecznej”, materiały wewnętrzne UKIE, str. 1-3.

⁶⁷ Za: „Wnioski Prezydencji Rady Europejskiej, Nicea 7-9.12.2000” w: Studia Europejskie 1/2001.

⁶⁸ Ibidem

- rozwój programów społeczeństwa informacyjnego - „e-Europa”,
- monitorowanie i koordynowanie działań w poszczególnych zakresach,
- zwiększenie ukierunkowania Europejskiego Funduszu Społecznego na sprawy związane z kwestiami społecznymi,
- ukierunkowanie działań krajów kandydackich w celu zbliżania standardów socjalnych w Europie.

Na Szczycie w Nicei przyjęto także **Kartę Praw Podstawowych**, która uważana jest za załączek europejskiej konstytucji. Zawarto w niej prawa polityczne, obywatelskie i socjalne, które zapisane były wcześniej w różnych dokumentach międzynarodowych, europejskich i narodowych. Kilkanaście praw dotyczy bezpośrednio aspektu socjalnego, np. prawo swobodnego wyboru zawodu i zatrudnienia we wszystkich państwach członkowskich, zakaz dyskryminacji w dziedzinie pracy, równość mężczyzn i kobiet, prawo do ochrony przed nieuzasadnionym zwolnieniem z pracy, prawo do godziwych warunków pracy, prawo do ochrony pracy młodzieży, prawo do zrzeszania się w związkach zawodowych, prawo pracowników do informacji i konsultacji, prawo do rokowań zbiorowych, prawo do zabezpieczenia społecznego i pomocy społecznej. Karta Nicejska nie ma wiążącego charakteru, ale ma wielkie znaczenie dla rozwoju, wykładni i stosowania prawa pracy w państwach członkowskich i kandydackich do UE⁶⁹.

Podsumowując, można stwierdzić, że europejska polityka społeczna stała się w latach dziewięćdziesiątych ważnym obszarem integracji i wspólnotowych rozwiązań. Dowodem na to są choćby wszystkie szczyty Rady Europejskiej w ostatnim czasie, na których szefowie rządów i przedstawiciele państw członkowskich odnoszą się do kwestii zatrudnienia, a także innych problemów socjalnych, podkreślając tym samym, że polityka społeczna staje się przedmiotem specjalnego zainteresowania Unii Europejskiej.

⁶⁹ Za: Matey-Tyrowicz M. „Standardy UE w dziedzinie pracy i spraw socjalnych” w: „Zrozumieć negocjacje-Polityka społeczna i zatrudnienie, op. cit., str. 11.

UWAGA

Wszelkie prawa autorskie zastrzeżone i prawnie chronione. Przedruk materiałów w części lub całości możliwy tylko i wyłącznie za zgodą autora. Cytowanie oraz wykorzystywanie fragmentów prac dozwolone tylko za podaniem źródła.

Copyright by Mirosław Grewiński (w niektórych przypadkach także poszczególne Wydawnictwa).

[Plik pobrano z www.mirek.grewinski.pl](http://www.mirek.grewinski.pl)